

بررسی نقش عقل در فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق: رویکردی تحلیلی به پیوند عقلانیت و دینداری

۱. زینب صداقتیان*: گروه علوم انسانی (معارف)، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: zeinab.sagvand@yahoo.com

چکیده

پیوند میان عقلانیت و دینداری از دیرباز در کانون تأملات فیلسوفان، متکلمان و فقیهان مسلمان قرار داشته و در عصر حاضر، به واسطه چالش‌های نوپدید فکری و اخلاقی، اهمیتی مضاعف یافته است. این پژوهش با هدف تبیین نقش عقل در دو عرصه فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق و نیز تحلیل پیوند عقلانیت و دینداری، با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه آماری پژوهش، متون کلاسیک و معاصر اسلامی در حوزه‌های کلام، اصول فقه، فلسفه اخلاق و تفسیر متون دینی است و تحلیل داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی و مقایسه دیدگاه‌ها صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عقل، هم در مقام منبعی مستقل در کنار کتاب و سنت (به‌ویژه در حوزه اخلاق) و هم در مقام ابزاری برای فهم متون وحیانی و کشف مقاصد شریعت، نقشی بنیادین ایفا می‌کند. نظریه حسن و قبح عقلی، به‌عنوان شالوده کلامی این بحث، امکان ارزیابی عقلانی احکام و ارزش‌های اخلاقی را فراهم می‌آورد. از سوی دیگر، عقل عملی می‌تواند با استنباط اصول کلی اخلاقی از منابع دینی و تطبیق آن‌ها بر شرایط نوپدید، به پویایی اخلاق اسلامی یاری رساند. در این میان، چالش‌هایی مانند تعارض ظاهری عقل و نقل، عقل‌ستیزی ظاهرگرایانه و نیز نفوذ عقلانیت ابزاری مدرن، پیوسته محل بحث و تأمل بوده‌اند. مقاله با تحلیل این چالش‌ها و با تکیه بر آثار اندیشمندان معاصر، به این نتیجه می‌رسد که عقلانیت دینی، نه در تقابل با دینداری، بلکه در هم‌آمیزی عمیق با آن معنا می‌یابد و فهم شریعت و اخلاق اسلامی بدون بهره‌گیری از عقل، ناقص و ناپایدار خواهد بود. این رویکرد، زمینه‌ساز قرائتی عقلانی از دین است که هم با مقتضیات زمان سازگار است و هم از اصالت و عمق آموزه‌های وحیانی صیانت می‌کند. همچنین، الگوی پیشنهادی این پژوهش بر تعامل پویا و رفت‌وبرگشتی میان عقل و وحی تأکید دارد؛ الگویی که در آن، عقل نه تنها خدمت‌گزار نقل، بلکه در مواردی داور و معیار سنجش آن نیز هست.

کلیدواژگان: عقل، شریعت، اخلاق، عقلانیت، دینداری، حسن و قبح عقلی، فهم دین.

شبهه استناددهی: صداقتیان، زینب. (۱۴۰۵). بررسی نقش عقل در فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق: رویکردی تحلیلی به پیوند عقلانیت و دینداری. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۴)، ۱۶-۱.

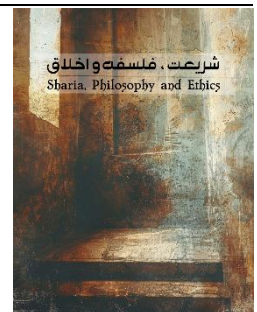
تاریخ ارسال: ۲۶ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱ تیر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۶ تیر ۱۴۰۵

تاریخ انتشار اولیه: ۱۷ تیر ۱۴۰۵

تاریخ انتشار نهایی: ۱ آبان ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Examining the Role of Reason in Understanding Sharia and the Formation of Ethics: An Analytical Approach to the Relationship between Rationality and Religiosity

1. Zeinab Sedaghatian*: Department of Humanities (Islamic learning), National University of Skills (NUS), Tehran, Iran

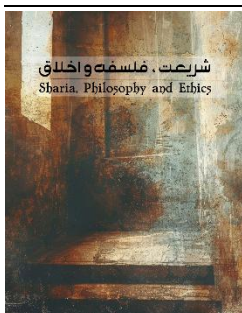
*Corresponding Author's Email: zeinab.sagvand@yahoo.com

Abstract

The relationship between rationality and religiosity has long stood at the center of reflection among Muslim philosophers, theologians, and jurists, and in the contemporary era, due to emerging intellectual and ethical challenges, it has gained even greater significance. This study was conducted with the aim of explaining the role of reason in two domains: understanding Sharia and the formation of ethics, as well as analyzing the relationship between rationality and religiosity. The research employed a descriptive-analytical method based on library research. The statistical population of the study consisted of classical and contemporary Islamic texts in the fields of theology, principles of Islamic jurisprudence, moral philosophy, and the interpretation of religious texts, and the data were analyzed through qualitative content analysis and comparison of viewpoints. The findings indicate that reason plays a fundamental role both as an independent source alongside the Qur'an and Sunnah, particularly in the domain of ethics, and as an instrument for understanding revealed texts and discovering the objectives of Sharia. The theory of rational good and evil, as the theological foundation of this discussion, provides the possibility of rationally evaluating legal rulings and moral values. Moreover, practical reason can contribute to the dynamism of Islamic ethics by deriving general ethical principles from religious sources and applying them to emerging conditions. In this regard, challenges such as the apparent conflict between reason and transmitted revelation, literalist anti-rationalism, and the influence of modern instrumental rationality have continually been subjects of debate and reflection. By analyzing these challenges and drawing on the works of contemporary thinkers, the article concludes that religious rationality finds its meaning not in opposition to religiosity, but in deep integration with it, and that the understanding of Sharia and Islamic ethics would remain incomplete and unstable without the employment of reason. This approach provides the foundation for a rational reading of religion that is both compatible with the requirements of the time and capable of preserving the authenticity and depth of revealed teachings. Furthermore, the proposed model of this study emphasizes a dynamic and reciprocal interaction between reason and revelation; a model in which reason is not merely the servant of transmitted texts, but in some cases also acts as their arbiter and evaluative criterion.

Keywords: *reason, Sharia, ethics, rationality, religiosity, rational good and evil, understanding of religion.*

How to cite: Sedaghatian, Z. (2026). Examining the Role of Reason in Understanding Sharia and the Formation of Ethics: An Analytical Approach to the Relationship between Rationality and Religiosity. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(4), 1-16.

Submit Date: 15 February 2026

Revise Date: 22 June 2026

Accept Date: 27 June 2026

Initial Publish: 08 July 2026

Final Publish: 23 October 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The relationship between reason and religion constitutes one of the most fundamental and enduring questions in Islamic intellectual history, particularly in the domains of jurisprudence, theology, ethics, and the interpretation of revealed texts. Within the Islamic tradition, reason has never been a merely external or secondary faculty; rather, it has functioned as a central epistemic capacity through which human beings understand truth, distinguish moral value, interpret divine commands, and respond to newly emerging questions. The debate has historically been shaped by the tension between rationalist and textualist approaches, especially in relation to the authority of reason in determining moral good and evil, resolving apparent conflicts between reason and transmitted evidence, and identifying the purposes of Sharia. While some theological schools have emphasized the priority of revelation and limited the independent authority of reason, others, particularly within Imami and Mu'tazilite traditions, have defended the capacity of reason to recognize certain ethical truths and to contribute to legal and moral derivation. This issue has gained renewed importance in contemporary thought because modern ethical, social, biomedical, political, and environmental challenges cannot be adequately addressed through purely literalist readings of religious texts. Contemporary Islamic ethics and jurisprudence require a model that can preserve the authenticity of revelation while also allowing rational inquiry to participate in interpretation, justification, and application. Accordingly, the present study addresses the conceptual and methodological need for a balanced account of religious rationality, one that neither reduces religion to autonomous human reason nor confines reason to a passive and merely instrumental role before transmitted texts (1, 4, 10, 11).

The main objective of this study is to analyze the role of reason in two interrelated fields: the understanding of Sharia and the formation of religious ethics. More specifically, the study seeks to clarify how reason functions as a source, an interpretive instrument, and an evaluative criterion in Islamic legal and ethical thought. It also aims to explain how rationality and religiosity may be understood not as opposing categories but as mutually reinforcing dimensions of religious understanding. The central research questions are as follows: What is the epistemic position of reason in discovering, justifying, and evaluating legal and ethical propositions? How can the interaction between reason and revelation produce a coherent model for understanding religion and religious ethics? What are the main challenges to this interaction, including literalist anti-rationalism, apparent conflicts between reason and transmitted evidence, and the influence of modern instrumental rationality? To answer these questions, the study focuses on the distinction between theoretical reason and practical reason, the theory of rational good and evil, the rule of correlation between rational and religious judgment, the function of reason in discovering the objectives of Sharia, and the role of ethical rationality in evaluating religious interpretations. The study also examines contemporary discussions on the rationality of faith, rationality of legal rulings, rational religion, and religious reason, drawing on major works in Islamic jurisprudence, ethics, philosophy of religion, and hermeneutics (2, 3, 6, 14, 25, 27).

This study adopts a descriptive-analytical method based on library research and qualitative content analysis. The research corpus consists of classical and contemporary Islamic texts in theology, principles of jurisprudence, moral philosophy, and the interpretation of religious texts, with particular emphasis on works that directly address the relationship between reason, Sharia, and ethics. The selected sources include books and peer-reviewed articles that discuss the authority of reason, rational good and evil, jurisprudential reasoning, practical reason, ethical derivation, textual interpretation, and the relationship between rationality and religiosity. The sampling strategy was purposive, and the main criterion for selecting sources was their relevance to the research questions and their influence on contemporary debates in Islamic legal and ethical thought. The process of data collection involved systematic note-taking from the selected sources, identification of key concepts, extraction of arguments and counterarguments, and organization of the material

around major thematic axes. These axes included the conceptual foundations of reason, the types and authority of reason, the functions of reason in understanding Sharia, the role of practical reason in ethical formation, the interaction between reason and revelation, and the challenges facing religious rationality. The analytical procedure involved comparing views, identifying convergences and divergences, evaluating the internal coherence of arguments, and reconstructing a synthetic model of the interaction between reason and religion. Logical analysis, comparative interpretation, and limited critical discourse analysis were also used to clarify how different intellectual contexts influence interpretations of rationality and religiosity (7, 9, 13, 15-17).

The findings indicate that reason performs several fundamental and complementary functions in the understanding of Sharia. First, reason functions as a source of derivation, especially in the domain of rational independents, such as the goodness of justice and the evil of injustice. In this respect, reason is not merely a tool for explaining revealed rulings but can itself identify certain principles that Sharia confirms and incorporates. Second, reason functions as an interpretive instrument that assists in understanding the meanings, implications, purposes, and contexts of revealed texts. Through linguistic analysis, identification of general principles, recognition of implicit purposes, and assessment of textual indications, reason helps prevent superficial and rigid interpretations of religious texts. Third, reason functions as an evaluative criterion in cases of apparent conflict between rational judgment and transmitted evidence. When a transmitted report appears to conflict with a definitive rational principle, reason may serve as a basis for reinterpretation, contextualization, or preference among competing textual indications. The theory of rational good and evil is the theological foundation of this role, because it establishes that human reason can independently recognize some moral truths and that such recognition has implications for understanding divine law. The study also shows that practical reason contributes significantly to the formation of Islamic ethics by deriving general ethical principles, applying them to new circumstances, and connecting moral norms with human purposes and flourishing. Ethical principles such as justice, dignity, honesty, fairness, preservation of life, and avoidance of harm can be rationally understood and then integrated with religious teachings. This interaction allows Islamic ethics to remain both faithful to revelation and responsive to contemporary moral issues (2, 3, 10, 11, 18, 21). The analysis demonstrates that the relationship between rationality and religiosity in Islamic thought should be understood as dynamic, reciprocal, and multilayered. Religious rationality does not mean subordinating revelation to autonomous secular reason, nor does it mean excluding reason from religious understanding. Rather, it refers to a mode of interpretation in which reason and revelation operate as complementary epistemic sources. Reason helps protect religion from superstition, literalist rigidity, arbitrary interpretation, and ethically problematic readings, while revelation guides reason toward ultimate purposes, moral depth, and spiritual orientation. The rationality of faith is grounded in the idea that religious belief should not be blind or merely emotional, but should be supported by reflection, argument, and recognition of the intelligibility of divine guidance. The rationality of Sharia, likewise, does not require that every detail of every ruling be fully transparent to human reason, but it does require that Sharia as a whole be compatible with definite rational principles and directed toward real goods and purposes. The study also finds that several challenges must be carefully addressed. Literalist anti-rationalism can reduce religion to surface-level textualism and generate interpretations that conflict with justice, dignity, and moral coherence. At the same time, uncritical reliance on modern instrumental rationality may reduce religion to utility, efficiency, or individual preference, thereby weakening its transcendent and normative dimensions. A balanced model must therefore distinguish between definitive reason and speculative opinion, stable rational custom and transient social convention, ethical rationality and instrumental rationality, and authentic interpretation and arbitrary reinterpretation. Such distinctions make it possible to defend both the authority of revelation and the indispensable role of reason in religious thought (8, 12, 19, 22, 24, 26).

The study concludes that reason occupies a foundational position in the Islamic understanding of Sharia and ethics. It is not an external rival to revelation, but a necessary partner in discovering, interpreting, justifying, and applying religious teachings. In the field of Sharia, reason contributes to the identification of general principles, the understanding of textual meanings, the discovery of purposes, and the resolution of apparent conflicts. In the field of ethics, practical reason makes it possible to recognize basic moral values and to apply them to new and complex human situations. The proposed model of this study is based on a dynamic and reciprocal interaction between reason and revelation: reason assists in understanding revelation, and revelation opens new horizons for reason. This model avoids both excessive rationalism, which dissolves religion into human autonomy, and excessive fideism, which deprives religion of intelligibility and moral coherence. The central implication of the study is that Islamic jurisprudence, ethics, and theology can remain intellectually credible and socially responsive only when they actively employ reason while preserving fidelity to the depth and authenticity of revealed teachings. Such a model provides a constructive framework for future studies in Islamic legal theory, moral philosophy, religious hermeneutics, and contemporary theology.

رابطه عقل و دین یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال سرنوشت‌سازترین مباحث در تاریخ اندیشه بشری است. در سنت اسلامی، این بحث به‌ویژه در دو حوزه فقه و اخلاق جلوه‌ای خاص یافته است؛ جایی که پرسش از حدود و ثغور اعتبار عقل در فهم متون مقدس و استنباط احکام شرعی و اخلاقی، همچنان محل گفت‌وگوهای پردامنه‌ای است. از یک‌سو، نگرانی از فروغلتیدن در ورطه تفسیر به رأی و از دست دادن اصالت نصوص، برخی جریان‌ها را به سوی عقل‌ستیزی و جمود بر ظاهر کشانده است. از سوی دیگر، جریان‌های روشن‌فکری با تکیه بر عقل خودبنیاد و بی‌اعتنا به حدود معرفتی آن، گاه ارزش معرفتی وحی را به چالش کشیده‌اند. این دو گانه کاذب، یعنی عقل‌گرایی افراطی در برابر ایمان‌گرایی انفعالی، همواره مانعی در برابر فهم متوازن از دین بوده است. نوشتار حاضر در پی آن است که با رویکردی تحلیلی و با تکیه بر منابع اصیل کلامی، اصولی و اخلاقی، تصویری متوازن از جایگاه عقل در فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق ارائه دهد و نشان دهد که چگونه عقلانیت و دینداری می‌توانند در تعاملی سازنده، به فهمی عمیق‌تر از دین و اخلاق دینی بینجامند.

اهمیت و ضرورت این پژوهش از چند منظر قابل تبیین است. نخست آن‌که در جهان معاصر، پرسش‌های نوپدید در حوزه‌های اخلاق زیستی، حقوق بشر، عدالت اجتماعی، محیط زیست و تعاملات بین‌المللی مطرح شده است که پاسخ‌گویی به آن‌ها صرفاً با اتکا به ظواهر نصوص و بدون بهره‌گیری از عقلانیت، امکان‌پذیر نیست. فقه و اخلاق اسلامی، اگر بخواهند در این عرصه‌ها حضور فعال و مؤثری داشته باشند، ناگزیر از بازتعریف نقش عقل در فرآیند استنباط هستند. دوم آن‌که در سده‌های اخیر، جریان‌های افراطی و ظاهرگرا با نفی حجیت عقل، چهره‌ای خشن و غیرعقلانی از اسلام ارائه داده‌اند که نه تنها با روح تعالیم اسلامی ناسازگار است، بلکه موجب گریز نسل‌های نواز دین شده است. از این رو، تبیین عقلانیت دینی و نشان دادن سازگاری ذاتی اسلام با عقل سلیم، یک ضرورت فرهنگی و اجتماعی است. سوم آن‌که در حوزه فلسفه اخلاق، بحث از نسبت دین و اخلاق و امکان اخلاق عقلانی در چارچوب دینداری، همچنان یکی از زنده‌ترین مباحث است. پرسش‌هایی از این دست که آیا اخلاق می‌تواند مستقل از دین باشد؟ و اگر آری، چه نسبتی با اخلاق دینی دارد؟ و آیا عقل می‌تواند معیاری برای سنجش آموزه‌های دینی باشد؟ همگی نیازمند واکاوی دقیق و مستدل هستند.

پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: عقل چه جایگاهی در کشف، توجیه و داوری گزاره‌های شرعی و اخلاقی دارد؟ چگونه می‌توان از پیوند عقلانیت و دینداری، الگویی منسجم برای فهم دین و اخلاق دینی ارائه داد؟ و مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی این پیوند کدام‌اند و چه راه‌حلی برای آن‌ها وجود دارد؟ هدف اصلی این مقاله، تحلیل و تبیین کارکردهای گوناگون عقل در دو قلمرو فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق، و همچنین ارائه الگویی تلفیقی از تعامل عقل و دین است که هم اصالت وحی را پاس دارد و هم پویایی و عقلانیت اخلاق و فقه اسلامی را تضمین کند. برای دستیابی به این هدف، ابتدا مبانی نظری بحث شامل مفهوم عقل، انواع آن و نظریه حسن و قبح عقلی تبیین می‌شود، سپس کارکردهای عقل در فهم شریعت و در ادامه، نقش آن در شکل‌گیری اخلاق دینی بررسی می‌گردد. پس از آن، پیوند عقلانیت و دینداری در سه بُعد عقلانیت ایمان، عقلانیت احکام و مفهوم دین عقلانی واکاوی می‌شود و سرانجام چالش‌ها و نقدهای موجود تحلیل و در پایان، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

بحث از نقش عقل در فهم شریعت و اخلاق، پیشینه‌ای به درازای تاریخ تفکر اسلامی دارد. از نخستین سده‌های هجری، متکلمان و فقیهان در باب حجیت عقل، حسن و قبح عقلی و نسبت عقل و نقل به بحث پرداخته‌اند. در این میان، دو مکتب عمده کلامی، یعنی معتزله و اشاعره، دو دیدگاه متضاد را نمایندگی می‌کنند. معتزله با تأکید بر حسن و قبح ذاتی افعال و توانایی عقل در درک آن‌ها، عقل را منبعی مستقل برای شناخت ارزش‌های اخلاقی و حتی برخی احکام شرعی می‌دانستند. در مقابل، اشاعره با انکار حسن و قبح ذاتی و تأکید بر اراده مطلق الهی، عقل را تابع محض شرع می‌شمردند و ارزش‌های اخلاقی را صرفاً برآمده از امر و نهی شارع می‌دانستند. این نزاع کلامی، تأثیر مستقیمی بر علم اصول فقه و روش‌های استنباط احکام گذاشت و همچنان سایه آن بر مباحث معاصر نیز سنگینی می‌کند.

در دوره معاصر، با گسترش مباحث فلسفه اخلاق و هرمنوتیک، و نیز با توجه به نیازهای نوپدید فقهی و اخلاقی، موج جدیدی از پژوهش‌ها در این زمینه شکل گرفته است. در ادامه، مهم‌ترین آثار مکتوب فارسی و عربی که به این موضوع پرداخته‌اند، مرور می‌شوند تا جایگاه پژوهش حاضر در میان آن‌ها مشخص شود.

یکی از جامع‌ترین آثار در این زمینه، کتاب «فقه و عقل» نوشته ابوالقاسم علی‌دوست (1) است. وی در این کتاب، با رویکردی اصولی، به تحلیل کارکردهای عقل در فرآیند استنباط فقهی پرداخته و با ذکر نمونه‌های متعدد از فقه معاملات و عبادات، نشان می‌دهد که عقل، هم در مقام کشف و هم در مقام توجیه و داوری، نقشی انکارناپذیر دارد. علی‌دوست با نقد دیدگاه‌های افراطی و تفریطی، الگویی متوازن از تعامل عقل و نقل ارائه می‌کند. در حوزه اخلاق نیز، محسن جوادی (2) در کتاب «نظریه اخلاقی اسلام: بررسی نقش عقل در استنباط گزاره‌های اخلاقی»، با رویکردی تحلیلی-فلسفی، به بررسی فرآیند استنباط اخلاقی پرداخته و سطوح سه‌گانه‌ای برای اخلاق قائل شده است که در هر سه سطح، عقل نقشی اساسی دارد. وی با تکیه بر منابع اسلامی، هم‌پوشانی میان اصول عقلی و آموزه‌های دینی را نشان می‌دهد.

سید حسن اسلامی (3) در کتاب «اخلاق و طبیعت: نقش عقل عملی در شکل‌گیری هنجارها»، با نگاهی فلسفی، به این پرسش می‌پردازد که عقل عملی چگونه از طبیعت و غایات انسانی، هنجارهای اخلاقی را استخراج می‌کند. وی با الهام از فیلسوفان مسلمان، طرحی برای اخلاق عقلی-دینی ارائه می‌دهد که در آن، عقل با کشف غایات طبیعی افعال به ارزش‌گذاری می‌پردازد. در زمینه تفسیر متن و فهم شریعت، احمد واعظی (4) در کتاب «نظریه تفسیر متن: با نگاهی به فهم شریعت»، با بهره‌گیری از مباحث هرمنوتیک و اصول فقه، الگویی برای فهم شریعت ارائه می‌دهد که در آن، عقل هم در مقام تحلیل متن و هم در مقام کشف مراد جدی گوینده، نقشی کلیدی دارد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. این روش برای پژوهش‌های بنیادی در حوزه علوم انسانی و اسلامی، که به تحلیل مفاهیم و دیدگاه‌ها می‌پردازند، مناسب‌ترین گزینه است. در این روش، محقق ابتدا به توصیف دقیق مفاهیم، نظریه‌ها و دیدگاه‌های موجود می‌پردازد و سپس با تحلیل، نقد و مقایسه آن‌ها، به نتایج جدیدی دست می‌یابد.

جامعه آماری پژوهش را کلیه متون کلاسیک و معاصر اسلامی در حوزه‌های کلام، اصول فقه، فلسفه اخلاق و تفسیر متون دینی تشکیل می‌دهند که به موضوع نقش عقل در فهم شریعت و اخلاق پرداخته‌اند. این متون شامل کتاب‌ها و مقالات علمی-پژوهشی به زبان فارسی و عربی است که در بازه زمانی قرن دوم هجری تا عصر حاضر تألیف شده‌اند. نمونه‌گیری به صورت هدفمند و با تمرکز بر آثاری انجام شده که در آن‌ها پیوند عقلانیت

و دینداری به طور مبسوط بررسی شده و دیدگاه‌های شاخص و تأثیرگذار در این حوزه را نمایندگی می‌کنند. معیار انتخاب این منابع، اعتبار علمی مؤلفان، تأثیرگذاری آن‌ها در مباحث کلامی و اصولی، و نیز ارتباط مستقیم با پرسش‌های پژوهش بوده است. در مجموع، ۲۸ منبع اصلی، ۱۶ کتاب و ۱۲ مقاله، برای تحلیل عمیق انتخاب شده‌اند.

ابزار گردآوری داده‌ها، فیش‌برداری از منابع مکتوب است. در این فرآیند، ابتدا منابع به دقت مطالعه و مفاهیم کلیدی، دیدگاه‌های اصلی، استدلال‌ها و نقدهای مرتبط با موضوع استخراج و ثبت شده‌اند. سپس این داده‌ها بر اساس محورهای موضوعی پژوهش، یعنی مبانی نظری، کارکردهای عقل در فهم شریعت، نقش عقل در شکل‌گیری اخلاق، پیوند عقلانیت و دینداری، و چالش‌ها، دسته‌بندی و کدگذاری شده‌اند.

روش تحلیل داده‌ها، تحلیل محتوای کیفی و مقایسه‌ای است. در این روش، مفاهیم و دیدگاه‌های استخراج‌شده از منابع، با یکدیگر مقایسه و تحلیل شده‌اند تا نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها شناسایی شود. سپس با تحلیل منطقی و انتقادی، اعتبار استدلال‌ها سنجیده شده و تلاش شده است تا الگویی منسجم از تعامل عقل و دین استخراج گردد. در این مسیر، از قواعد منطقی مانند استدلال قیاسی و استقرایی، و نیز از مبانی پذیرفته‌شده در علم اصول فقه، مانند حجیت ظهور، قواعد جمع عرفی و... بهره گرفته شده است. همچنین، برای تحلیل چالش‌های معاصر، از روش تحلیل گفتمان انتقادی نیز به طور محدود استفاده شده تا تأثیر زمینه‌های فرهنگی و تاریخی بر فهم‌های گوناگون از عقلانیت دینی بررسی شود.

مراحل اجرای پژوهش به این ترتیب بوده است: در مرحله نخست، منابع گردآوری و مطالعه شدند. در مرحله دوم، داده‌های خام استخراج و دسته‌بندی شدند. در مرحله سوم، تحلیل محتوای کیفی انجام و دیدگاه‌ها مقایسه و نقد شدند. در مرحله چهارم، الگوی پیشنهادی پژوهش تدوین و در مرحله نهایی، یافته‌ها در قالب مقاله حاضر تنظیم و ارائه شده‌اند. ملاحظات اخلاقی پژوهش شامل امانتداری در نقل قول‌ها، ارجاع دقیق به منابع و پرهیز از هرگونه سوگیری غیرعلمی بوده است.

مبانی نظری: مفهوم، انواع و حجیت عقل در شریعت و اخلاق

برای فهم نقش عقل، نخست باید مفهوم آن روشن شود. در علوم اسلامی، عقل معمولاً به دو معنا به کار می‌رود: یکی عقل نظری که به درک حقایق نظری و کلیات می‌پردازد و دیگری عقل عملی که به تشخیص حسن و قبح و بایدها و نبایدهای اخلاقی و رفتاری می‌پردازد (5). این تقسیم‌بندی که ریشه در فلسفه یونان دارد و از سوی فیلسوفان مسلمان مانند ابن‌سینا و ملاصدرا بسط یافته، در علم اصول فقه نیز به‌ویژه در بحث حجیت عقل مورد توجه قرار گرفته است. چنان‌که مهدی علیزاده (6) اشاره می‌کند، عقل عملی می‌تواند به‌طور مستقل به کشف اصول اخلاقی بپردازد و عقل نظری نیز در فهم مفاهیم و تحلیل متون دینی کارکردی حیاتی دارد. در اصول فقه، گاه از «عقل منبعی» در برابر «عقل ابزاری» سخن گفته می‌شود. عقل منبعی، خود می‌تواند منشأ حکم شرعی باشد، در حالی که عقل ابزاری صرفاً به تحلیل و تطبیق می‌پردازد (7). این تفکیک، به‌ویژه در حوزه اخلاق اهمیت می‌یابد؛ زیرا عقل عملی در مقام منبع، می‌تواند بدون ارجاع مستقیم به نص، برخی اصول اخلاقی مانند عدالت، صداقت و کرامت انسانی را کشف کند (2).

در اصول فقه، عقل به‌عنوان یکی از منابع چهارگانه استنباط، یعنی کتاب، سنت، اجماع و عقل، شناخته می‌شود. اما دامنه حجیت آن بسته به مذهب فقهی متفاوت است. ابوالقاسم گرجی (8) با بررسی تطبیقی مذاهب اسلامی، نشان می‌دهد که عقل در همه مذاهب به‌گونه‌ای پذیرفته شده، اما گستره و میزان استقلالش از نصوص محل اختلاف است. در فقه امامیه، عقل هم در مقام تشخیص احکام مستقلات عقلی، مانند حسن عدل و قبح ظلم، و هم در مقام فهم و تفسیر نصوص، کاربرد دارد (9). در فقه اهل سنت، عقل اغلب در چارچوب قیاس و مصالح مرسله به کار گرفته می‌شود، حال آن‌که در فقه شیعه، عقل به‌عنوان منبعی مستقل، در کنار کتاب و سنت، می‌تواند منشأ حکم شرعی واقع شود (1). این تفاوت، ریشه در مبانی کلامی

دارد. امامیه و معتزله با پذیرش حسن و قبح عقلی، به عقل استقلال بیشتری می‌بخشند، در حالی که اشاعره با انکار آن، عقل را محدود به فهم نصوص می‌کنند.

نظریه «حسن و قبح عقلی» سنگ‌بنای بحث از عقل در شریعت و اخلاق است. این نظریه که از سوی معتزله و سپس امامیه پذیرفته شده، بر آن است که عقل انسان به‌طور مستقل می‌تواند خوبی یا بدی برخی افعال را درک کند، و این درک می‌تواند مبنای حکم شرعی قرار گیرد (10). جعفر سبحانی در کتاب «حسن و قبح عقلی» به تفصیل به اثبات این نظریه پرداخته و استدلال می‌کند که اگر حسن و قبح را صرفاً شرعی بدانیم، دور باطلی در فهم احکام پیش می‌آید؛ زیرا برای اثبات حجیت شرع نیز به عقل نیازمندیم. وی همچنین نقش این نظریه را در شکل‌گیری اخلاق اسلامی بسیار برجسته می‌داند و معتقد است که اخلاق دینی بدون بنیادهای عقلی، از پشتوانه منطقی کافی برخوردار نخواهد بود (10). محمدحسن قدردان قراملکی (11) نیز تأکید می‌کند که پذیرش حسن و قبح عقلی تأثیر مستقیمی بر فهم نصوص شرعی دارد؛ زیرا در مواردی که ظاهر نص با حکم مسلم عقلی ناسازگار باشد، عقل می‌تواند قرینه‌ای برای تأویل یا تخصیص نص قرار گیرد.

در کنار این مبانی کلامی، در علم اصول فقه، قواعدی مانند «ملازمه حکم عقل و شرع» مطرح شده است. بر اساس این قاعده، هر آنچه عقل بدان حکم کند، شرع نیز بدان حکم می‌کند، و بالعکس (1). این قاعده، پیوند عمیق عقلانیت و دینداری را نشان می‌دهد و راه را برای استفاده از عقل در کشف احکام شرعی باز می‌کند. با این حال، برخی اصولیون مانند صادق لاریجانی (12) به این قاعده انتقاد کرده‌اند و معتقدند که ملازمه کامل میان عقل و شرع، به‌ویژه در حوزه اخلاق، نیازمند تبیین دقیق‌تری است و نباید آن را به‌گونه‌ای تفسیر کرد که استقلال عقل در اخلاق نادیده گرفته شود. به‌رغم این اختلاف‌ها، عموم اندیشمندان مسلمان بر این باورند که عقل، دست‌کم در حوزه مستقلات عقلی، منبعی معتبر برای استنباط احکام شرعی و اخلاقی است.

کارکردهای عقل در فهم شریعت

فهم شریعت، فرآیندی پیچیده است که در آن عقل می‌تواند در سه مقام کشف، توجیه و داوری ایفای نقش کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این سه کارکرد، مکمل یکدیگرند و غفلت از هر یک، به فهم ناقص از شریعت می‌انجامد. در مقام کشف، عقل به‌عنوان منبعی در کنار کتاب و سنت، به استنباط احکام می‌پردازد. در اینجا، عقل گاه به‌طور مستقل حکمی را کشف می‌کند، مانند حکم به وجوب عدالت یا حرمت ظلم، و گاه با کمک به تحلیل نصوص، مراد شارع را روشن می‌سازد. ابوالقاسم علی‌دوست (1) در کتاب «فقه و عقل» با ارائه تحلیلی جامع از کارکردهای عقل در فقه، نشان می‌دهد که عقل در مقام کشف، هم در حوزه احکام تأسیسی و هم در حوزه احکام امضایی، به‌ویژه در معاملات و سیاسات، نقش فعالی دارد. وی با ذکر نمونه‌هایی از فقه معاملات، استدلال می‌کند که بسیاری از احکام شرعی در این حوزه‌ها، مبتنی بر عقلای عالم و سیره عقلا هستند و شارع نیز آن‌ها را امضا یا با اصلاحاتی همراه کرده است (1). این دیدگاه با نظریه «منطقه فراغ» در اندیشه شهید صدر نیز هم‌سو است که بر اساس آن، شارع در بسیاری از حوزه‌های اجتماعی، عقل جمعی را به رسمیت شناخته و منطقه‌ای را برای قانون‌گذاری بشری باقی گذاشته است. همچنین، سید محمد موسوی (13) با بررسی ظرفیت‌های عقل عرفی در استنباط احکام معاملات و اخلاق اجتماعی، نشان می‌دهد که عقل عرفی می‌تواند در بسیاری از حوزه‌ها، به‌ویژه در جایی که نص خاصی وجود ندارد، منبعی برای استنباط باشد. وی با تفکیک میان عقل عرفی گذرا و عقل عرفی پایدار، یعنی سیره عقلا، بر اعتبار دومی در فقه تأکید می‌کند.

در مقام توجیه، عقل می‌تواند حکم شرعی را تبیین و از آن دفاع کند. این امر به‌ویژه در پاسخ به شبهات و چالش‌های نوپدید اهمیت دارد. برای مثال، در مواجهه با پرسش‌های اخلاق زیستی مانند سقط جنین یا مرگ مغزی، عقل می‌تواند با تحلیل مبانی شرعی و ارائه توجیهات عقلانی، دینداران

را در اتخاذ موضعی منسجم یاری دهد. حمیدرضا شاکرین (14) در مقاله «عقلانیت شریعت و نقش آن در پویایی اخلاق اسلامی»، به این کارکرد عقل پرداخته و استدلال می‌کند که عقلانیت شریعت به معنای سازگاری احکام آن با موازین عقلی و امکان توجیه آن‌ها در برابر عقل است. وی با ذکر نمونه‌هایی از احکام عبادی و اجتماعی، نشان می‌دهد که هرچند ممکن است برخی احکام از حوزه درک عقل بشری فراتر باشند، اما هیچ‌گاه با حکم قطعی عقل در تعارض نیستند و در مجموع، نظامی عقلانی را تشکیل می‌دهند. این نگرش، پاسخگوی کسانی است که دینداری را در تضاد با عقلانیت می‌پندارند. نکته مهم در این مقام، تفکیک میان «عقلانیت ذاتی» و «عقلانیت اکتسابی» است. عقلانیت ذاتی به معنای سازگاری تکوینی احکام با مصالح و مفاسد واقعی است، در حالی که عقلانیت اکتسابی به معنای امکان درک این سازگاری توسط عقل بشری است. برخی احکام ممکن است عقلانیت ذاتی داشته باشند، اما عقل بشری از درک آن عاجز باشد (14).

در مقام داور، عقل به عنوان معیاری برای ارزیابی اعتبار احکام و حل تعارضات نقلی به کار می‌رود. در علم اصول، قاعده‌ای وجود دارد که اگر روایتی با حکم قطعی عقل تعارض داشته باشد، روایت کنار گذاشته می‌شود یا تأویل می‌گردد. این قاعده که ریشه در نظریه حسن و قبح عقلی و نیز آموزه‌های اهل بیت (ع) دارد، نشان‌دهنده جایگاه کانونی عقل در فهم شریعت است. سید یاسر ضیایی (15) در مقاله‌ای به بررسی نقش قواعد عقلی در حل تعارضات ادله نقلی در حوزه اخلاق پرداخته است. او با تحلیل نمونه‌هایی از روایات به ظاهر متعارض در باب اخلاق، نشان می‌دهد که چگونه قواعد عقلی مانند «قبح عقاب بلایان» یا «قاعده عدالت» می‌توانند ملاکی برای ترجیح یک روایت بر دیگری یا جمع میان آن‌ها باشند. این رویکرد، از جمود بر ظاهر متون جلوگیری می‌کند و به فهم پویای شریعت می‌انجامد. همچنین، محمود مروارید (16) با تفکیک میان عقل قطعی و عقل ظنی، و نیز میان نص قطعی و نص ظنی، استدلال می‌کند که تعارض واقعی میان عقل قطعی و نص قطعی امکان‌پذیر نیست و اگر در ظاهر رخ دهد، باید در فهم یکی از آن‌ها تجدید نظر کرد. این دیدگاه، راه را برای حل تعارضات ظاهری هموار می‌سازد.

نقش عقل در فهم مقاصد شریعت نیز از مباحث مهم اصولی است. علمای بزرگی چون غزالی و شاطبی در میان اهل سنت، و فقهای امامی مانند شهید اول و صاحب جواهر، بر این باور بوده‌اند که شریعت دارای مقاصد و اهدافی است که عقل می‌تواند آن‌ها را کشف کند. این مقاصد، مانند حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال، می‌توانند راهنمای استنباط احکام در مواردی باشند که نص خاصی وجود ندارد. علی الهی خراسانی (17) در مقاله خود، به این نکته اشاره می‌کند که عقل عملی می‌تواند با درک این مقاصد، حکم موارد جدید را از آن‌ها استنباط کند. وی با ارائه نمونه‌هایی از فقه پزشکی و اقتصادی، نشان می‌دهد که چگونه عقل عملی، با تکیه بر مقاصد کلی شریعت، می‌تواند به استنباط احکام اخلاقی و فقهی در موضوعات مستحدثه بپردازد. این امر، بیانگر ظرفیت بالای عقل در پویاسازی فقه و هم‌سو کردن آن با نیازهای زمانه است.

با این همه، همواره این پرسش مطرح بوده که آیا عقل می‌تواند در همه حوزه‌های شریعت ورود کند؟ برخی از اخباریان و ظاهرگرایان، عقل را در فهم احکام شرعی معتبر نمی‌دانند و بر حجیت انحصاری ظواهر کتاب و سنت تأکید می‌کنند. اما در برابر، اصولیون و متکلمان امامیه، با استناد به آیات و روایاتی که انسان را به تعقل و تدبر فرا می‌خوانند، و نیز با تکیه بر سیره عقلا، حجیت عقل را اثبات می‌کنند (9). سید اکبر حسینی (18) در مقاله «جایگاه عقل در فهم گزاره‌های اخلاقی شریعت»، با بررسی ادله نقلی و عقلی، به این نتیجه می‌رسد که عقل نه تنها می‌تواند در فهم احکام اخلاقی شریعت نقش داشته باشد، بلکه اساساً فهم بسیاری از این احکام بدون بهره‌گیری از عقل ممکن نیست. وی با ذکر مثال‌هایی از آیات اخلاقی قرآن، نشان می‌دهد که چگونه این آیات، خود مخاطب را به تفکر عقلانی و کشف حکمت احکام دعوت می‌کنند.

نقش عقل در شکل‌گیری اخلاق دینی

اخلاق دینی، عرصه‌ای است که در آن نقش عقل از دیرباز مورد توجه بوده است. در اینجا باید میان دو رویکرد اصلی تمایز نهاد: یکی رویکردی که اخلاق را کاملاً برگرفته از شرع می‌داند و عقل را صرفاً در خدمت فهم و تطبیق آن می‌بیند، یعنی نظریه امر الهی، و دیگری رویکردی که برای عقل در کشف ارزش‌های اخلاقی استقلال قائل است. در سنت اسلامی، غالب اندیشمندان شیعه و معتزله به نظریه حسن و قبح عقلی گرایش دارند که بر اساس آن، عقل می‌تواند خوبی و بدی افعال را درک کند و این درک، مبنای الزامات اخلاقی قرار گیرد (10). این نظریه، اخلاق را از دایره محض تعبد بیرون می‌آورد و آن را بر بنیادهایی عقلانی استوار می‌کند. چنان‌که مرتضی مطهری در «فلسفه اخلاق» می‌گوید: «اگر حسن و قبح را شرعی بدانیم، دیگر اخلاق جز وابسته‌ای از فقه نخواهد بود و استقلال خود را از دست می‌دهد» (19). وی با نقد دیدگاه اشاعره که حسن و قبح را تابع امر و نهی شارع می‌دانند، از عقل عملی به‌عنوان منبعی مستقل برای اخلاق دفاع می‌کند.

عقل عملی چگونه به شکل‌گیری اخلاق یاری می‌رساند؟ محسن جوادی (2) در «نظریه اخلاقی اسلام» با رویکردی تحلیلی، فرآیند استنباط گزاره‌های اخلاقی را بررسی می‌کند. وی سه سطح برای اخلاق قائل است: سطح اول، اصول کلی اخلاقی مانند عدالت، کرامت و انصاف که عقل مستقیماً آن‌ها را درک می‌کند؛ سطح دوم، قواعد اخلاقی خاص‌تر که از تطبیق اصول کلی بر شرایط خاص به دست می‌آیند؛ و سطح سوم، احکام جزئی که در موقعیت‌های مشخص صادر می‌شوند. جوادی استدلال می‌کند که در هر سه سطح، عقل نقشی اساسی دارد، اما در سطح اول، عقل به‌عنوان منبعی مستقل عمل می‌کند. وی با تکیه بر منابع اسلامی، نشان می‌دهد که قرآن و سنت نیز این اصول عقلی را تأیید و بر آن‌ها تأکید کرده‌اند. برای نمونه، آیات فراوانی که به عدالت، احسان و قسط فرمان می‌دهند، در واقع، مصادیقی از اصولی هستند که عقل سلیم آن‌ها را تأیید می‌کند. این هم‌پوشانی میان عقل و شرع، به اخلاق دینی غنای بیشتری می‌بخشد.

سید حسن اسلامی (3) در کتاب «اخلاق و طبیعت: نقش عقل عملی در شکل‌گیری هنجارها»، با نگاهی فلسفی و اصولی، به این پرسش می‌پردازد که عقل عملی چگونه از طبیعت و غایات انسانی، هنجارهای اخلاقی را استخراج می‌کند. وی با الهام از دیدگاه فلاسفه اسلامی مانند ابن‌سینا و ملاصدرا، و نیز با بهره‌گیری از مباحث اصول فقه، طرحی برای اخلاق عقلی-دینی ارائه می‌دهد که در آن، عقل با کشف غایات طبیعی افعال، مانند حفظ نفس، نوع، و تعالی روحی، به ارزش‌گذاری اخلاقی می‌پردازد. این رویکرد که به «اخلاق غایت‌گرا» شباهت دارد، می‌کوشد میان عقل، طبیعت و شریعت پیوندی منطقی برقرار کند. اسلامی با این نگاه، برخی از احکام اخلاقی اسلام مانند وجوب حفظ نفس و حرمت خودکشی را تبیین می‌کند و نشان می‌دهد که این احکام، ریشه در حکم عقل عملی به حفظ ذات دارند.

در کنار این رویکردهای فلسفی، برخی فقها و اصولیون نیز به نقش عقل در استنباط قواعد اخلاقی از نصوص پرداخته‌اند. علی‌الهی خراسانی (17) در مقاله خود، با ذکر نمونه‌هایی از فقه پزشکی، نشان می‌دهد که عقل عملی می‌تواند از طریق «قاعدۀ ترجیح اهم بر مهم» یا «قاعدۀ عدالت»، احکام اخلاقی را در مواردی که نص خاصی وجود ندارد، استنباط کند. برای مثال، در بحث تخصیص منابع درمانی به بیماران، عقل عملی با در نظر گرفتن مقاصد شریعت و اصول عدالت، می‌تواند معیارهایی برای تقدم ارائه دهد. این نمونه‌ها، گویای ظرفیت بالای عقل در پویایی اخلاق اسلامی و پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید است.

نکته مهم دیگر، استقلال یا وابستگی اخلاق به دین است. هادی صادقی (20) در مقاله «استقلال عقلی اخلاق از دین و پیامدهای آن در فهم شریعت»، به تحلیل این مسئله می‌پردازد. وی با استناد به نظریه حسن و قبح عقلی و نیز بررسی تاریخی تحول اخلاق در اسلام، استدلال می‌کند که اخلاق، از نظر معرفت‌شناختی، مستقل از دین است و عقل می‌تواند ارزش‌های اخلاقی را کشف کند. اما از نظر وجودشناختی و انگیزشی، دین می‌تواند

پشتوانه‌هایی برای اخلاق فراهم آورد. صادقی با این تفکیک، از یک‌سوز عقل‌گرایی افراطی که دین را در اخلاق زائد می‌پندارد، و از سوی دیگر از دین‌گرایی که عقل را نادیده می‌گیرد، فاصله می‌گیرد. وی نتیجه می‌گیرد که فهم شریعت در حوزه اخلاق، نیازمند تعامل عقل و نقل است و نباید یکی را به نفع دیگری کنار نهاد. این دیدگاه با اندیشه ابوالقاسم فنایی (21) در کتاب «دین در ترازوی اخلاق» هم‌سو است. فنایی بر آن است که اخلاق، معیار سنجش دین است و دین باید با اخلاق عقلانی سازگار باشد، وگرنه نمی‌تواند مدعی هدایت باشد. او با نقد برخی قرائت‌های ظاهرگرایانه از دین، خواستار بازخوانی عقلانی شریعت در پرتو اخلاق است.

پیوند عقلانیت و دینداری

عقلانیت ایمان: پرسش از عقلانی بودن باور دینی، یکی از پرسش‌های کلیدی در فلسفه دین است. در سنت اسلامی، متکلمانی چون خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی، با ارائه براهین عقلی بر اثبات وجود خدا و ضرورت نبوت، کوشیده‌اند ایمان را بر بنیادهای عقلانی استوار کنند. در دوره معاصر نیز، اندیشمندانی مانند مرتضی مطهری و محمدتقی مصباح یزدی، با بهره‌گیری از فلسفه اسلامی، به تبیین عقلانیت ایمان پرداخته‌اند. مطهری در «آشنایی با علوم اسلامی» می‌گوید: «اسلام هرگز از مؤمنان نمی‌خواهد که با چشم بسته ایمان بیاورند، بلکه آنان را به تفکر و تعقل در نشانه‌های آفرینش فرا می‌خواند» (22). این نشان‌دهنده آن است که دینداری در اسلام، نه بر پایه احساسات صرف، بلکه بر اساس عقلانیت بنا شده است. با این حال، عقلانیت ایمان به معنای اثبات تمام جزئیات دین با عقل نیست، بلکه به معنای اثبات کلیت دعوت دینی و سازگاری آن با موازین عقلی است. چنان‌که عسکری سلیمانی امیری (23) در مقاله خود اشاره می‌کند، عقل می‌تواند در اثبات ضرورت شریعت و نیز در اثبات اجمالی حقانیت اسلام نقش داشته باشد، اما تفصیل احکام را باید از طریق وحی دریافت کرد.

عقلانیت احکام شریعت: یکی از چالش‌های همیشگی دینداران در مواجهه با مدرنیته، پرسش از عقلانی بودن احکام شریعت است. برخی از احکام، مانند حجاب یا برخی حدود، از منظر عقلانیت مدرن، غیرعقلانی یا حتی ضدعقلانی به نظر می‌رسند. در این زمینه، دو رویکرد عمده وجود دارد: یکی رویکردی که با تأکید بر تعبدی بودن احکام، عقل را از داوری در این زمینه‌ها منع می‌کند؛ و دیگری رویکردی که می‌کوشد با بازخوانی مقاصد شریعت و استفاده از قواعد عقلایی، این احکام را توجیه کند. حمیدرضا شاکرین (14) در مقاله «عقلانیت شریعت»، با نقد رویکرد تعبدی صرف، استدلال می‌کند که احکام شریعت، در مجموع، دارای عقلانیت ذاتی هستند، اما این عقلانیت لزوماً از نوع عقلانیت ابزاری و سودگرایانه مدرن نیست. وی با ارائه نمونه‌هایی از احکام عبادی، مانند نماز و روزه، نشان می‌دهد که این احکام، هرچند ممکن است در نگاه نخست، غیرعقلانی به نظر برسند، اما در پرتو حکمت‌ها و مصالحی که شارع در نظر داشته، کاملاً عقلانی هستند. این عقلانیت، گاه از طریق تحلیل فلسفی و عرفانی قابل درک است و گاه تنها با ایمان به علم و حکمت الهی پذیرفته می‌شود. بنابراین، عقلانیت شریعت، طیفی است که از عقلانیت کاملاً شفاف تا عقلانیت پنهان را در بر می‌گیرد.

دین عقلانی و عقل دینی: مفهوم «دین عقلانی» از سوی برخی روشن‌فکران دینی مانند عبدالکریم سروش مطرح شده است. سروش در «بسط تجربه نبوی» (24) با طرح نظریه «بسط تجربه نبوی»، دین را به‌مثابه تجربه‌ای درونی و بشری تلقی می‌کند که قابل بسط و تفسیر عقلانی است. او با تأکید بر عقلانیت انتقادی، از دین عقلانی سخن می‌گوید که در آن، فهم دین همواره در پرتو عقل بشری و نیازهای زمانه بازسازی می‌شود. این دیدگاه اگرچه با نقدهایی از سوی متکلمان سنتی روبه‌رو شده، اما بر اهمیت عقلانیت در دینداری تأکید دارد. در مقابل، مصطفی ملکیان (25) با نگرشی معنویت‌گرا، از «عقل دینی» سخن می‌گوید که در آن، عقل به‌مثابه ابزاری برای درک و سنجش آموزه‌های دینی به کار می‌رود، اما در عین حال،

محدودیت‌های عقل نیز به رسمیت شناخته می‌شود. ملکیان بر آن است که عقلانیت دینی، مستلزم پذیرش ناتوانی عقل در برخی حوزه‌ها و نیز پذیرش ایمان به‌عنوان عنصری فراعقلی است. این دیدگاه، به نوعی میانه‌روی میان عقل‌گرایی افراطی و ایمان‌گرایی افراطی است. پیوند عقلانیت و دینداری در اندیشه اسلامی، همچنین در قالب «عقلانیت فقهی» و «عقلانیت اخلاقی» تجلی می‌یابد. حسین غفاری (26) در مقاله «عقلانیت اخلاقی و چالش‌های فهم ظاهر‌گرایانه از شریعت»، با نقد رویکردهای ظاهر‌گرا، استدلال می‌کند که فهم ظاهر‌گرایانه از شریعت، نه تنها با عقلانیت اخلاقی ناسازگار است، بلکه در نهایت به تضعیف دینداری می‌انجامد. وی با ذکر نمونه‌هایی از فتاوی‌های ظاهر‌گرایانه که با اصول اخلاقی بدیهی مانند عدالت و کرامت انسانی تعارض دارند، نشان می‌دهد که چنین فهمی، چهره‌ای خشن و غیرعقلانی از دین ارائه می‌دهد. غفاری راه‌حل را در بازخوانی شریعت با تکیه بر عقلانیت اخلاقی و مقاصد کلی شریعت می‌داند. این دیدگاه، هم‌راستا با اندیشه ابوالقاسم فنایی (21) است که اخلاق را ترازوی سنجش دین می‌داند و بر ضرورت تفسیر اخلاقی و عقلانی از شریعت تأکید می‌کند. در مجموع، یافته‌ها نشان می‌دهد که عقلانیت و دینداری در اسلام، نه تنها با یکدیگر تعارض ندارند، بلکه رابطه‌ای تعاملی و تکاملی دارند. عقلانیت، دینداری را از خرافه و جمود می‌رهاند و دینداری، عقل را از خودبنیادی و بی‌بنیادی اخلاقی نجات می‌دهد. الگوی مطلوب، تعامل پویا و رفت‌وبرگشتی میان عقل و وحی است؛ الگویی که در آن، عقل در فهم نصوص به کار گرفته می‌شود، اما در عین حال، محدودیت‌های خود را می‌شناسد و در برابر وحی خاضع است. این الگو، برخلاف عقل‌گرایی مدرن که عقل را معیار نهایی همه چیز می‌داند، و برخلاف ایمان‌گرایی که عقل را به کلی نفی می‌کند، راهی میانه و متعادل را پیشنهاد می‌دهد.

چالش‌ها و نقدهای پیش‌روی پیوند عقلانیت و دینداری

در مسیر پیوند عقلانیت و دینداری، چالش‌ها و نقدهای متعددی وجود دارد که شایسته بررسی است. یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، تعارض ظاهری میان عقل و نقل است. در طول تاریخ فقه و کلام، مواردی پیش آمده که برخی روایات یا آیات با احکام عقلی قطعی ناسازگار به نظر رسیده‌اند. رویکرد اصولیون در مواجهه با این تعارض، معمولاً بر تأویل یا تخصیص نص مبتنی است. چنان‌که محمود مروارید (16) با بررسی دقیق این چالش، نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد، تعارض‌ها ناشی از فهم نادرست از نص یا عقل است. وی با تفکیک میان عقل قطعی و عقل ظنی، و نیز میان نص قطعی و نص ظنی، استدلال می‌کند که تعارض واقعی میان عقل قطعی و نص قطعی امکان‌پذیر نیست و اگر در ظاهر رخ دهد، باید در فهم یکی از آن‌ها تجدید نظر کرد. این دیدگاه، ریشه در قاعده معروف «کَلَّمَا حَكَمَ بِه الْعَقْلُ حَكَمَ بِه الشَّرْعُ» دارد. چالش دیگر، عقل‌ستیزی ظاهر‌گرایانه است. جریان‌های ظاهر‌گرا و اخباری در تاریخ اسلام، همواره با تأکید بر حجیت ظواهر نصوص و نفی حجیت عقل، در برابر عقلانیت دینی ایستاده‌اند. این جریان‌ها، گاه به فتاوی‌ای انجامیده که با اصول اخلاقی و عقلانی ناسازگار است. در مقابل، اندیشمندانی چون علی نصیری (27) در مقاله «عقل و گستره فهم دین: تحلیلی بر دیدگاه‌های معاصر»، با نقد این جریان‌ها، خواستار بازنگری در فهم دین با تکیه بر عقل شده‌اند. نصیری با بررسی تاریخی، نشان می‌دهد که ظاهر‌گرایی افراطی، نه تنها با روح تعالیم اسلامی ناسازگار است، بلکه به انزوای دین و کاهش مقبولیت آن در میان خردمندان می‌انجامد. وی با استناد به سیره اهل‌بیت (ع) که همواره پیروان خود را به تعقل و تدبیر دعوت می‌کردند، بر ضرورت بهره‌گیری از عقل در فهم دین تأکید می‌کند.

چالش سوم، نفوذ عقلانیت مدرن و ابزار است. در دوران معاصر، عقلانیت مدرن که بر پایه سودانگاری، فردگرایی و نسبی‌گرایی استوار است، به چالشی جدی برای دینداری تبدیل شده است. برخی از روشن‌فکران دینی، تحت تأثیر این عقلانیت، به بازخوانی دین به گونه‌ای پرداخته‌اند که گاه از اصالت آموزه‌های وحیانی کاسته شده است. در این زمینه، حسین غفاری (26) هشدار می‌دهد که عقلانیت اخلاقی مورد نظر اسلام، با عقلانیت

ابزاری و سودگرای مدرن تفاوت ماهوی دارد. وی تأکید می‌کند که عقلانیت دینی، عقلانیتی غایت‌محور و ارزش‌بنیان است که به اصولی مانند عدالت، کرامت و معنویت متعهد است، نه عقلانیتی که صرفاً به کارایی و سود مادی می‌اندیشد. بنابراین، در پیوند عقلانیت و دینداری، باید از فروکاستن دین به عقلانیت مدرن پرهیز کرد و در عین حال، از ظرفیت‌های عقلانیت انتقادی برای فهم بهتر دین بهره گرفت.

چالش چهارم، مسئله گستره عقل در فهم دین است. برخی از نواندیشان دینی، مانند سید محمد موسوی (13)، بر این باورند که می‌توان از عقل عرفی و عقلانیت جمعی در فهم شریعت بهره گسترده‌ای برد. اما این دیدگاه با این پرسش روبه‌روست که آیا عقل عرفی، که خود متأثر از شرایط فرهنگی و تاریخی است، می‌تواند مبنای احکام شرعی و اخلاقی قرار گیرد؟ پاسخ به این پرسش، نیازمند تفکیک میان عقل عرفی گذرا و عقل عرفی پایدار است. به نظر می‌رسد که عقل عرفی پایدار، که در قالب سیره عقلا و بنای عقلا شناخته می‌شود، می‌تواند در فقه و اخلاق معتبر باشد، مشروط بر آن‌که با اصول قطعی شریعت تعارض نداشته باشد.

در نهایت، چالش اصلی در پیوند عقلانیت و دینداری، یافتن تعادلی میان اعتماد به عقل و پذیرش محدودیت‌های آن است. افراط در عقل‌گرایی، به دین‌زدایی و فروکاهش دین به اخلاق سکولار می‌انجامد، و تفریط در آن، به جمود و عقل‌ستیزی منتهی می‌شود. راه‌حل، همان‌گونه که بسیاری از اندیشمندان معاصر پیشنهاد کرده‌اند، در رویکردی تلفیقی است که در آن، عقل و وحی به‌عنوان دو منبع معرفتی مکمل در نظر گرفته شوند. احمد واعظی (4) در «نظریه تفسیر متن: با نگاهی به فهم شریعت»، با بهره‌گیری از هرمنوتیک و اصول فقه، الگویی برای فهم شریعت ارائه می‌دهد که در آن، عقل هم در مقام تحلیل متن و هم در مقام کشف مراد جدی گوینده، نقشی کلیدی ایفا می‌کند. وی با نقد رویکردهای تفسیری تک‌بعدی، بر ضرورت تلفیق عقلانیت انتقادی با وفاداری به متن تأکید می‌کند. این الگو، می‌تواند راهگشای فهم پویا و در عین حال متعهدانه از شریعت باشد.

نتیجه‌گیری

این نوشتار با رویکردی تحلیلی و با تکیه بر منابع غنی اسلامی، به بررسی نقش عقل در فهم شریعت و شکل‌گیری اخلاق پرداخت و پیوند عقلانیت و دینداری را از زوایای گوناگون واکاوی کرد. آنچه از این بررسی به‌دست آمد، آن است که عقل، در منظومه معرفتی اسلام، نه رقیب وحی، بلکه همکار و مکمل آن است. عقل در مقام کشف، می‌تواند با استنباط مستقلات عقلی و نیز با تحلیل نصوص، به فهم شریعت یاری رساند؛ در مقام توجیه، می‌تواند از احکام شرعی در برابر شبهات دفاع عقلانی کند؛ و در مقام داوری، می‌تواند معیاری برای ارزیابی اعتبار احکام و حل تعارضات نقلی باشد. در عرصه اخلاق نیز، عقل عملی با تکیه بر نظریه حسن و قبح عقلی، می‌تواند به‌عنوان منبعی مستقل، اصول کلی اخلاقی را کشف کند و با تطبیق آن‌ها بر شرایط نوپدید، به پویایی اخلاق دینی بینجامد.

پیوند عقلانیت و دینداری، نه یک پروژه تحمیل‌شده از بیرون، بلکه خواسته‌ای درونی از متن دین است. اسلام، با تأکید بر تدبیر، تعقل و تفقه، دینداری عقلانی را ترویج می‌کند و از عقل‌ستیزی و جمود بر ظاهر پرهیز می‌دهد. با این حال، این عقلانیت، عقلانیتی ارزش‌بنیان و غایت‌محور است که با عقلانیت ابزاری و سودگرای مدرن تفاوت دارد. چالش‌هایی مانند تعارض ظاهری عقل و نقل، عقل‌ستیزی ظاهر‌گرایانه، و نفوذ عقلانیت مدرن، همواره پیش‌روی این پیوند بوده‌اند، اما راه‌حل آن‌ها، نه در کنار نهادن عقل، بلکه در فهم عمیق‌تر متون و بهره‌گیری از روش‌های تحلیلی دقیق است. اندیشمندان معاصر، با ارائه الگوهایی برای تعامل عقل و دین، افق‌های جدیدی در فهم شریعت و اخلاق گشوده‌اند. از نظریه «فقه و عقل» علی‌دوست گرفته تا «دین در ترازوی اخلاق» فنایی، همگی بر ضرورت بازخوانی عقلانی دین تأکید دارند. این بازخوانی، نه به‌معنای دست‌شستن از اصالت وحی، بلکه به‌معنای فهم عمیق‌تر و روزآمدتر از پیام الهی است. در جهانی که پرسش‌های اخلاقی و فقهی پیچیده‌تر می‌شوند، تنها با اتکا به عقلانیت دینی است که می‌توان پاسخی درخور فراهم آورد و از دینداری در برابر امواج تردید و انکار دفاع کرد. در پایان، باید گفت که عقلانیت

و دینداری، دو بال پرواز انسان به سوی حقیقت و سعادت هستند. جدایی این دو، نه به سود دین است و نه به سود عقل. دین بدون عقل، به خرافه و جمود می‌گراید، و عقل بدون دین، به پوچ‌انگاری و بی‌بنیادی اخلاقی دچار می‌شود. از این رو، رسالت اندیشمندان مسلمان، تداوم تلاش برای برقراری پیوندی استوار میان این دو گوهر گران‌بهاست؛ پیوندی که هم اصالت وحی را پاس دارد و هم ندای عقل را پاسخ گوید. الگوی پیشنهادی این پژوهش، رویکردی تلفیقی است که در آن، عقل و وحی در یک رابطه تعاملی و رفت‌وبرگشتی قرار می‌گیرند؛ عقل به فهم وحی مدد می‌رساند و وحی نیز افق‌های جدیدی به روی عقل می‌گشاید. این الگو، می‌تواند نقشه راهی برای پژوهش‌های آتی در حوزه فقه، اخلاق و کلام باشد و به پرسش‌های نوپدید، پاسخ‌های عقلانی و در عین حال متعهدانه به دین ارائه دهد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Alidoust A. Jurisprudence and Reason. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought Press; 2011.
2. Javadi M. Islamic Ethical Theory: Examining the Role of Reason in Deriving Ethical Propositions. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2013.
3. Eslami SH. Ethics and Nature: The Role of Practical Reason in the Formation of Norms. Qom: Boostan-e Ketab; 2014.
4. Vaezi A. Theory of Text Interpretation: With a View to Understanding Sharia. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2011.
5. Mesbah Yazdi MT. Philosophy of Ethics. Tehran: International Publishing and Printing Company; 2015.
6. Alizadeh M. The interaction of reason and revelation in discovering and justifying ethical propositions. Ethical Knowledge. 2015(19).
7. Heydari SK. Jurisprudential Reason: An Approach to Employing Reason in Derivation. Qom: Dar al-Faraqed; 2017.
8. Gorji A. Sources of Derivation from the Perspective of Islamic Schools of Thought. Tehran: University of Tehran Press; 2015.
9. Moghimi Haji A. The Role of Reason in Deriving Sharia Rulings. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute Press; 2016.
10. Sobhani J. Rational Good and Evil: Foundations of Islamic Ethics. Qom: Imam Sadiq Institute; 2012.
11. Ghadardan Ghara Maleki MH. The effect of rational good and evil on understanding Sharia texts. Journal of Philosophy of Religion. 2017;15(1).
12. Larijani S. Philosophy of Ethics in Western and Islamic Thought. Tehran: Soroush; 2019.
13. Mousavi SM. The capacities of customary reason in deriving transactional rulings and social ethics. Jurisprudence and Principles. 2021;53(124).
14. Shakerin H. The rationality of Sharia and its role in the dynamism of Islamic ethics. Qabasat. 2014(72).
15. Ziaei SY. The role of rational rules in resolving conflicts among transmitted proofs in the field of ethics. Quarterly Journal of Islamic Jurisprudence and Law Research. 2019(57).

16. Morvarid M. The scope of the implication of reason in deriving jurisprudential rulings and ethical rules. *Naqd va Nazar*. 2016(80).
17. Elahi Khorasani A. The function of practical reason in the process of jurisprudential and ethical derivation. *Quarterly Journal of Islamic Jurisprudence and Legal Foundations*. 2018;51(2).
18. Hosseini SA. The place of reason in understanding the ethical propositions of Sharia. *Quarterly Journal of Ethical Research*. 2012;2(3).
19. Motahhari M. *Philosophy of Ethics*. Tehran: Sadra; 2011.
20. Sadeghi H. The rational independence of ethics from religion and its implications for understanding Sharia. *Journal of Philosophy of Religion*. 2012;9(3).
21. Fanaei A. *Religion in the Balance of Ethics*. Tehran: Serat; 2013.
22. Motahhari M. *Introduction to Islamic Sciences, Volume 3: Principles of Jurisprudence and Jurisprudence*. Tehran: Sadra; 2010.
23. Soleimani Amiri A. Examining the theological foundations of the role of reason in understanding Sharia. *Islamic Theology*. 2013(85).
24. Soroush A. *Expansion of Prophetic Experience*. Tehran: Serat; 2015.
25. Malekian M. *A Path to Liberation: Essays on Rationality and Spirituality*. Tehran: Negah-e Moaser; 2019.
26. Ghaffari H. Ethical rationality and the challenges of literalist understanding of Sharia. *Wisdom and Philosophy*. 2020;16(62).
27. Nasiri A. Reason and the scope of understanding religion: An analysis of contemporary views. *Religious Studies*. 2014(18).